

utopijska istina

vesna majstorović

Mišljenje Ernsta Bloha, bez sumnje, zauzima jedno od najistaknutijih mesta u filozofiji marksizma dvadesetog stoljeća. Od *Duha utopije* (1918) do posthumnog objavljenog, *Oproštaja od utopije?* (1980), Bloh karakterizira određena dosljednost u razradi teza, koje je postavio na početku svog dugog, plodotvornog rada. Svojevrsnim pristupom problemima čovjekovog postojanja, te shvatanjem svijeta kao eksperimentalnog prostora za novum, on izgraduje jedan *otvoreni* sistem, i to u vremenu kada se na svako sistemotvorno mišljenje gleda krajnje skeptički. Njegova kritika savremenih, pogotovo gradanskih, filozofskih orientacija — programatizma, logičkog pozitivizma, egzistencijalizma i dr. — je u svakom pogledu bespoštedna. Međutim, i njegova kompleksna misao podliježe raznovrsnim ocjenama — od shvatanja da je bloh od savremenih filozofa »najblizi Marksu« (V. Sutlić), do putunog obezvrediranja kao »neutemeljeno« (M. Durić), »analitički nesposobne« misli, misli kao »fantastične projekcije« (L. Kolakovski).¹ Bez namjere da pružimo jedan cjeloviti uvid u blohovo učenje, ovdje se ograničavamo na prezentiranje njegovog shvatanja istine i, s obzirom na to, nekih njegovih stavova o spoznaji.

ISTINA NIJE PUKA ČINJENIČNOST

Istina je »svjetlo u kategorijama koje im nije položeno u koljevku! S još nije P; svaki dosadašnji pokušaj određenja predikata ostali su neuspješni, pa, s toga, predikat mora biti »supstancialno iznenaden«.² Ovi Blohovi stavovi ilustriraju nam njegov nekonvencionalni pristup problematici istine. On rđikalno odbacuje tradicionalni način mišljenja, u kojem se istina poistovjećuje sa *tačnošću formalno-logičkog izvođenja*. Tradicionalna filozofija istinu, bilo da je guši fakticitetom, poput »gmižućeg empirizma«, bilo da je idealistički izdvaja iz svijeta. Savremeni logički pozitivizam se, pak, potpuno formalizira upravo osamostaljujući ono formalno. Iako polivalentna logika ne operira strogo u polaritetima tačno — netačno, istinito — pogrešno, ni ona se ne odnosi na ono realno moguće, već na prihvatljivost, odnosno neprihvatljivost iskaza. Zato bi, za Bloha, simbolička logika, logistika, sa svojim sistemom znakova, trebala u najboljem slučaju, ostati samo ogrank jedne matematičke discipline.³ Bloh smatra da savremena logistika previda fundamentalnu odredbu mišljenja — njegovu intencionalnost, usmjerenosť, težnju ka nečemu. Logički odnos objašnjava nešto emocionalno-intenzivno, te svi logički simboli koji nam se čine tautološkim, ispraznim u svojoj apstraktnosti, imaju u osnovi upravo to intenzivno. *Istinito* se odnosi na *sadržaj* iskaza; to, međutim, ne znači da se mogu zanemariti pravila izvođenja, već da pojmovi moraju biti što oštire djeđlatni. Tako je Blohovo mišljenje prožeto zahtjevom za stvaranje jedne nove logike i teorije spoznaje, koje bi bile primjerene marksističkom pogledu na svijet.

Radikalnost Blohovog pristupa problemu istine očituje se u tvrdnji: *ono što jeste ne može biti i — istinito*; svijet nije istinit, već je u mogućnosti da, uz pomoć subjektivnog faktora, to postane. Istina treba tražiti tamo gdje iščezava puka činjeničnost. Insistiranje na klasičnoj formuli suda *S je P*, za Bloha, nije ništa drugo do pogrešno razumijevanje *kopule* kao »logički preformirajućeg svršenog 'bica' stvari«. To je samo slika jednog statickih shvaćenog svijeta. U suštini, sud *S je P* razražava subjekt koji se pomoću kopule odnosi na svoj predikat, ali subjekt *još nije* ono pripadajuće predikatu. Stoga se u temelju određenja subjekta predikatom nalazi nedovoljnost, *ne-imanje*. Predikat se može odrediti samo kao ono straženo, te je pogrešno kopulu shvatiti kao refleksiju statickog bića.⁴

Bloh polazi i od uvjerenja da *jezik* uvijek mora sadržavati preformaciju pojma, jer je to jedini način da se dode do »logički tačnog i kategorijalnog istinitog«. Sljedstveno tome, zahtjeva promjenu tradicionalno shvaćenog radoslijeda pojama — *sud — zaključak u dohvati — sud — pojam — zaključak*. Dohvat — uobičajeno iskazan rječicom to — logički prethodi sudu; to je predstupanj ka određenom subjektu koji se poima u predikatu. Prema tome, sudenju prethode dohvati, a ne pojmovi, te dohvati nisu samo gramatički izrazi, već su čisto logički pojmovi. Sud od dohvata gradi pojmove, a sudenje, kao potpuno prediciranje, jeste obrazovanje pojma in statu nascendi.⁵ Ukoliko se prihvata tradicionalni slijed pojama — *sud — zaključak*, tj. pretpostavljaju pojmovi sudovima, Bloh smatra da se krećemo u krugu.

Bloh diferencira *objektivnu od logičke istine, stvarno istinito od formalno istinitog, esencijalnu istinu* samih stvari od *spoznate istine* promjenljivih stvari. No, da bi se pojasnila ova diferencija neophodno je razmotriti Blohovo poimanje kategorije mogućnosti.

MOGUĆNOST

Osnovna kategorija Blohovog mišljenja je *mogućnost*, »njateži topos Još-ne«. Mogućnost do sada, međutim, nije tretirana ni kao »pastore u okviru sudova«, u »povezivanju sudova sa zaključivanjima i zaključcima«, već je manje-više razmatrana samo kao predstupanj kategoričkih, ili, pak, apodiktičkih sudova, smatra Bloh. Nasuprotno takvom shvatjanju, on daje primat modalitetu mogućnosti. Kao svoje velike prethodnike u promišljanju kategorije mogućnost, Bloh izdvaja Aristotela i Lajbnica. *Diodor Kronos* odbacuje kategoriju mogućnosti, smatrajući da je jedino moguće ono stvarno. I za *Spinozu* ne postoji mogućnost shvaćena kao parcijalna determiniranost. Dok *Kant* mogućnost raz-

matra samo kao čisti oblik mišljenja, *Fichte* mogućnost znači samo djetalna moć subjekta. *Hegel* je, pak, svako moguće već u stvarnosti oblikovano. *Aristotel* je Prvi veliki misilac mogućnosti, jer njegovo određenje »dynamen on« implicira utopijski totum, a *Lajbnicove* »primae possibilites«, premda žive samo u razumu tvorca, daju »prostora beskonačnom broju mogućih drugih sklopova svijeta«.⁶

Moguće nije samo ono što je u *iskazu*, smatra Bloh, ono što se zasniva na nedovoljnom poznavanju stvar, dakle *epistemološka kategorija*, već je mogućnost bitno *ontološka kategorija*, tj. on je tumaći u kontekstu još — ne — bitka, nedovoljno prisutnih uslova bitka. Mogućnost je *djelomična određenost, parcijalna uslovljenošć*, u realnim stvarima prisutna otvorenost, koja nam ukazuje da se nešto može izmjeniti. Ako je nešto neuslovljeno, ono nije moguće, a ako je, pak, totalno uslovljeno, onda neminovno završava u strogoj nužnosti. Samo parcijalna determiniranost, određena kao nezavršena mogućnost, čini i samu slobodu mogućom.

Bloh analizira različite slojeve kategorije mogućnosti, i to: formalno-moguće, stvarno-objektivno moguće, stvarnosno-objektu-primjereni moguće i objektivno-realno moguće.

Formalno moguće označava moguće u *iskazu* koje je samo sebi neposredna proturječnost. Premda ovakve proturječnosti mogu biti absurdne, one nisu potpuna besmislica. *Stvarno-objektivno moguće* se odnosi na proces spoznavanja — to je »spoznavajuće-u-skladu sa stvari«, mogućnost u spoznajno-teorijskom smislu. Parcijalna uslovljenošć se, u ovom kontekstu, ispostavlja kao uslovljenošć granicom našeg znanja, te nam ostaju nepoznati uslovi koji determiniraju realno moguće.⁷ *Stvarnosno-objektu-primjereni moguće* se, pak, ne sastoji od nedostatka poznatih, već nedovoljno ispoljenih uslovjavajućih razloga. Osnovni nedostatak logistike Bloh i vidi u tome što nije pojasnila razliku između spoznajnog i realnog razloga. Modalna stanja stvari se nekada ne poklapaju s modalnim iskazima, pa je stvarnosno-moguće izraz za *predmetno-strukturalno*. Dakle, stvarnosno-moguće se ne odnosi na samu spoznaju, nego na *predmet spoznaje*. Uspostavljanje pravilnog odnosa između stvarno-objektivnog mogućeg i stvarnosno-objektu-primjerenog mogućeg temelji se na razlici između *predmeta i objekta*, tj. pretpostavljanju teorije predmeta, teoriji objekta. Sam pojam »teorija predmeta« Bloh preuzima od Aleksiusa Majnonga, ali odbacuje njegovo shvatjanje logičkih i matematičkih postavki kao »idealnih predmeta«. Predmeti su samo najvjerniji mogući »likovi realističkog odslikavanja strukturalnih stanja stvari«, te Bloh tako razdvaja čisto *strukturnu* mogućnost sklonosti prema nečemu od same te *realne sklonosti*⁸. Nauka o predmetu je, za njega, *pristor kategorija* kao najopštijih, karakteristično-tipičnih načina postojanja. Neprihvatanje teorije predmeta vodi poklapanju nauke o kategorijama s realnom filozofijom, i obratno.

Kategorije nisu samo čiste forme mišljenja, jer spoznavanje prema kategorijalnim iskazima pretpostavlja i onog koji spoznaje i ono KTšto treba spoznati. Bloh se protivi svakom relativiziranju kategorija. Naime, smatra da je glavni problem u učenju o kategorijama ustaljeno shvatjanje da svaki društveni oblik stvara sebi svojstven, autonoman, kategorijalni aparat, što je rezultiralo određenim pluralizmom učenja o kategorijama. Blohu je to neprihvatljivo, jer kategorijama. Blohu je to neprihvatljivo, jer kategorije »niti su vezane za vrijeme svog nastonika i važenja, niti se mogu svesti na period«, što najbolje potvrđuje aktualnost Platonovih kategorija.⁹ Kategorije, dakle, ne reflektiraju samo ono postojeće; u njima ima nešto što transcendiraju te reflektirano, jedan utopijski višak koji omogućava anticipiranje još-ne-postojećeg. Svijet je sjeti procesualnosti, te i kategorije, koje ga izražavaju, jesu u *procesu*. To nisu statični, mirujući oblici, poput arhetipa, nego oblici koji se i dalje obrazuju sami od sebe. Nisu ni čiste funkcije mišljenja, već stvarni izrazi prisutne tendencije u svijetu. Bloh postavlja zahtjev da se kategorije »očiste od ideoloških ljudske, što je moguće samo ukoliko ih shvatimo kao otvorene za ono bitno novo u budućnosti. A kategorija nad kategorijama je — realno moguće, *objektivno-realna mogućnost*, koja se unutar logike i ontologije vrlo malo istraživala. Ako je učenje o kategorijama i bavilo moguće, to je bilo u domenu spoznaje, a ne samog objekta. «Može-bitni ne bi značilo gotovo ništa kada bi ostajalo bez posljedica.» Ovim stavom je naznačena bitna razlika između *realno moguće* i prethodno navedenih slojeva kategorije mogućnosti; to nije ni ono što je formalno dopušteno, ni ono objektivno naslućeno, ni objektu primjereni otvoreno. Realna mogućnost je *izvjesnost* koja nosi u sebi budućnost, kao horizont određene tendencije svjetskog zbivanja, pa se i može pojmiti samo u jednom *otvorenom* sistemu, jednoj ontologiji *još-ne-bitka*. Ona je specifični karakter stvarnosti koja teži identificiranju subjekta i objekta, ostvarenju skладa »nepostvarena objekta s manifestirajućim subjektom, nepostvarena subjekta s manifestirajućim objektom«.¹⁰ Ukipanje čovjekovog samootudenja, bezavičajnosti u jednom dovršenom humanizmu-naturalizmu, odnosno naturalizmu-humanizmu moguće je samo mijenjanjem svijeta odgovarajućom teorijom — praksom.

SPOZNATA I ESENCIJALNA ISTINA

Naglasili smo da Bloh diferencira *objektivnu od logičke istine*, istinu u *sadržajnom* značenju od formalno pojmljene istine kao formalne saglanosti. Istina, kao autentično zbivanje, je *objektivno — objektna saglasnost*, te prelazi iskaze koji izriču samo ono činjenično. Bloh ne prihvata istinu koja uzima u obzir stvari onakvim kakvima jesu, već je povezuje sa procesualnošću stvarnosti, njenom otvorenošću i promjenljivošću.¹¹ Činjenice su samo postvareni momenti procesa, te svaku mišljenje koje ostaje na pukom fakticitetu je neminovno kontemplativno. Čovjek, pak, nužno teži prekoračenju datog, preobražaju svijeta. Stoga, za Bloha, *teorija* nije kontemplacija, koja promatra samo ono što je u horizontu prošlosti, odnosno sadašnjosti, već je konkretna *teorija — praksa novuma*. Nasuprotno hegelijanskom određenju »biti kao bilosti«, Bloh insistira na utopijskoj biti stvari. Dok Hegel tajnu svakog predme-

ta traži u njegovoj povijesnosti, Bloh je nalazi u budućnosti. Odbacujući panlogističko shvatanje objektivno-logičkog u svijetu, bloh istovremeno odbacuje i filozofiju apsurga, koja objektivno-logičko potpuno potiskuje iz svita. I jednim i drugim nedostaje *obziljnost utopijskog*, jer svijet, koji stoji nasuprot logike, nije ni absurd u kojem je »posve ugašeno svjetlo svijeta što suosvjetljava spoznaju«, ali ni neki vječni red koji bi »gotovo i zaključno korespondirao logičkom redu«.¹²

Kako Bloh određuje objektivno-objektunu saglasnost? Kao »podešenost koja pogada neko stanje ili neki sadržaj stvari! S obzirom na to da se otvorenost objekta očitava u njegovoj promjenljivosti, istina neke teorije se »ne verificira na promatranom fiksumu činjenica, nego u mogućoj praksi promjene procesa i njegovih rezultata«. To je put od mišljenja, preko spoznaje, do samog objekta, na kojem spoznata istina promjenljivih stvari omogućava prodor esencijalne istine u samim stvarima. Esencijalna istina ne označava stvari onakvim kakve one faktički jesu, već je jedna istina poput vrijednosti koje nešto znače — »održava se s obzirom na tendenciju«, umjesto da je stvari još jednom postvare. Na taj način Bloh postovjeće vrednosne sudeove s iskazima o suštini, pa esencijalnu istinu određuje *principom zavičajnosti*. No, esencijalna istina ne prebiva u sferi Platonovih ideja, već se njen utopijsko-konkretni karakter očitava npr. u revolucionarnom prirodnom pravu, rušenju iluzija i ideologija... Dok je spoznata istina posredovana *factumom*, postvarenim činjenicama, *istinska* istina posreduje s povijesnim svijetom u njegovom razvitku.¹³ U suprostavljenosti *anamneze i eshatologije*, istine kao ponovnog sjecanja i istine otvorene u samoj sebi, koja sadržava ono još — nepostalo, Bloh insistira na ovom drugom određenju. Zato on i govori o svojevrsnoj *utječnosti* istine, što, opet, ne znači da se može iscrpljivati u praznim sanjarenjima.

Analogno nekonvencionalnom pristupu formalno-logičkog poimanju istine, Bloh tretira i problem evidentnosti i identiteta.

Evidentnost, formalno-logički određena, izražava ono formalno razumom stvorenog, a ne empirijsko u sudovima i skustva. Na primjeru matematičkih aksioma, Bloh pokazuje da je formalno-evidentno sve što iz njih, na konsekventan način, proizlazi. Potvrda toga je racionalizam sedamnaestog i osamnaestog stoljeća (Dekart, Spinoza, Lajbnic), koji polazi od pretpostavke da je *ratio* izvor svekolikog jasnog i razgovjetnog znanja. Razum tu ne ostaje samo na pukoj formalnoj evidentnosti, već traži i »evidentnost sadržaja u onome što je sam stvorio«, te se u racionalizmu akt proizvodjenja poimao kao čisto logički akt. Nasuprot takvom shvatanju, Bloh smatra da svaka *stvarna evidentnost* nije samo adekvacija misao — predmet, nego i predmet — misao. To je evidentnost koja nije opterećena ničim stranim, već ima nepostojeće, najviše dobro (*summum bonum*) na horizontu. Temeljna eviencija može biti samo utopijska, konkretno-utopijska. Njena istina je istina u obliku nade, istina slobode koja mijenja svijet, te »održava se u stalnom kontaktu s povijesno posredovanom tendencijom«.¹⁴

Idealom suda evidentnosti vlasti logičko-ontološki temeljni stav — *stav identiteta*. Aristotelovsko A=A Bloh ne shvata kao tautološki iskaz, već kao posljednju, tek predstojevu formulu. Jednostavnost stava identiteta nije u njegovoj tautološkoj izjednačenosti, već u procesualnom identificiranju onog još-ne-postalog, pa svoju istinitost doseže tek na kraju predenog puta — *u sve — bitku*. Stoga, Blohu ideal suda je: *S jeste identično predicirano u P*. Tek tako pojmljena identičnost, kao sveobuhvatna kategorija koja u sebi sadrži kretanje i cilj u procesu, dopušta da se sva objektiviranja, realiziranja u svijetu izraže u konkretno-utopijskoj formuli svijeta: *S još nije P*. Subjekt se još nije pojavio, još nije identificirao sa onim P, a samo prava identičnost, kao i »posljednja implikacija same sebe«, nema više fragmentarnosti.¹⁵ Prema tome, Blohu je logika samih stvari osnov, odnosno samoj problematici daje prednost nad logikom.

ISTINA — PRAKSA

S još nije P je adekvatan izraz za jednu *utopijsku istinu*, koja mora biti »transparentna za tendencijsku bit neke stvari« i kao takva nije sadržana u »subjektivnim programima i deklaracijama koje su daleko od svijeta«. To je temeljni stav Blohovog *otvorenog sistema*, sistema koji je u mogućnosti da iskaže svijet eksperimentalne fragmentarnosti. Svijet po sebi nije nešto dovršeno, njegova bit se još nije pojavila ni povijesno ni prirodno, pa, prema tome, svijet *nije istinit*, već se takvim tek mora učiniti. Bloh podsjeća na Hegelovu izreku da »istina nije novac koji se može dati i uzeti«, nego je istina sám proces; nije »ni zbir ni mozaik činjenica«. Zato odbacuje mogućnost apsolutnog dokaza istine — *nema teorijski imantan mogućnosti dokaza*. Čisto teorijski može se izvesti samo parcijalni dokaz, i to prvenstveno u matematici.¹⁶ Evidentnost jedne matematičke, prirodno-naučne ili, pak, moralne postavke nije još nikakav posljednji dokaz istine. Istina nije ni unutarerojski odnos, što je, inače, stanovište svakog kontemplativnog mišljenja, već je *odnos teorije — prakse u cjelini*; ne dokazuje se dedukcijom, nego praktičnom promjenom svijeta. Dokaz istinitosti nije ni u korisnosti, jer neka misao je korisna zato što je istinita, a ne istinita zato što je korisna, pa je stoga Blohu pragmatizam samo »oblik agnosticizma društva lišenog svake volje za istinom«.¹⁷

Posljednji kriterijum spoznavanja je *praksa*, koju Bloh poima u njenom najobuhvatnijem smislu kao praksu revolucionarnog preobražaja. No, i sama praksa može promašiti, pa je tada neophodno *detektivskom kritikom* otkriti uzroke promašaja, jer, kako Bloh kaže, možda je nešto bilo pogrešno u samom polaznom stavu, u dijagnozi. Teorija koja promašuje u praksi potrebno je preispitati, revidirati, što ne povlači za sobom potpuno opovrgavanje njene istine. Naprotiv, »ispavljanje jeste *suština naučnosti*«. Ukoliko to nemamo na umu, ukoliko se, uslijed toga, rezignirano povlačimo iz svijeta ovakvog kakav jeste, tada »grobljanski mir nastupa i bez atomskog rata«.¹⁸ Znači, nasuprot pukoj primjeni teorije, Bloh insistira na oscilirajućem odnosu teorije i prakse, odnosu u

kojem teorija vodi ispravnoj praksi, ali i praksa daje uvijek nove poticaje za teoriju.

Problem *spoznanje* Bloh smatra krucijalnim problemom filozofije uopšte. Mišljenje prepostavlja svijet koji je spoznatljiv, te je Blohu svaki relativizam, a pogotovo *agnosticizam*, neprimjerjen odgovornoj filozofiji. Starogrčko poimanje teorije kao neposrednog gledanja vječno bitnih istina impliciralo je u sebi *odražavanje*. Ideja spoznavanja kao odražavanja protezala se sve do novijih vremena, a ona je, nesumnjivo, rezultat mišljenja koje ne reflektira na odgovarajući način sam proces rada. Spoznavanje (i stvaranje) vrijedilo je samo kao odslikavanje dovršenog bitka-bitca. U Aristotelovom mišljenju teorija poprima pravo značenje čistog promatranja, koje isključuje kretanje. Svako kontemplativno znanje je, za Bloha, »bespomoćno prema sadašnjem i slijepo za budućnost«, znanje postvarenog, a ne samog procesa. S novim vijekom (Hobs, Viko) nastupa ideal *proizvođenja* i u procesu spoznavanja. S obzirom na to da je novovjekovno mišljenju uzor matematika, ono poprima obilježe geometrijske konstrukcije, koju prevladava tek njemački klasični idealizam idejom povijesnog posredovanja. Međutim, subjektivni idealizam Fihtea ostaje na pukom proizvodjenju, a time i na neadekvatnom spoznavanju, jer mu otpor ne pruža unaprijed uboličen materijal. S Hegeom se, pak, vraćamo platonovskom anamnesi, tj. završavajući u apsolutnom znanju dokida prolaznost povijesnog posredovanja, osporava budućnost u ime prošlosti. A svako negiranje stvaralačke moći budućnosti, svako određenje spoznaje kao sjecanja, za Bloha, jeste »logičko-statička borba protiv mogućeg«.¹⁹

*

Blohov originalan pristup problemu istine je, nesumnjivo, podsticanj za svako filozofsko mišljenje. Revalorizirajući izvornu Markssov u misao o neodvojivosti istine i slobode, još jednom potvrđuje da samo istina oslobada, jer je i njoj i slobodi zajedničko da su lišene otudjenja. Zato smatramo da je neprihvatljiva *Lukačeva* ocjena Blohovog učenja kao »sinteze lijeve etike i desne spoznajne teorije«, kao što su neprihvatljivi i prigovori da u svakom određenju istine iz njene utopijske dimenzije ostaje važiti nadvremeni, metafizički pojam biti. Ma koliko se, u posljednje vrijeme, govori o nesavremenosti, zastarjelosti Blohovog *principa*, istupa problemima čovjekovog postojanja, on još djeluje inspirativno.

1. Sutlić, Vanja: *Ernst Bloch i marksizam*, u časopisu *Naše teme*, br 3/1957; Đurić, Mihailo: *Povodom »Hajdegerovskih pouka« filozofiji nade*, u časopisu *Theoria*, br. 1-2/1983; Kolački, Lešek: *Ernst Bloch: Marksizam kao futuristička gnoza*, u djelu autora *Glavni tokovi marksizma*, III, dio, Beograd, 1985.
2. Bloh, Ernst: *Temeljna filozofska pitanja*, Sarajevo, 1978, str. 12, 16.
3. Bloh, ibidem, str. 66.
Bloh, Ernst: *Experimentum mundi*, Beograd, 1980, str. 56.
4. Bloh, Ernst: *Temeljna filozofska pitanja*, str. 43—44.
Bloh, Ernst: *Experimentum mundi*, str. 54.
5. Bloh, Ernst: *Experimentum mundi*, str. 53.
6. Bloh, Ernst: *Princip nade*, Zagreb, 1981, str. 282—285.
7. Bloh, ibidem, str. 262.
8. Bloh, ibidem, str. 266—267.
Bloh, također, diferencira potenciju od potencijalnosti, aktivnu mogućnost (»moći učiniti nešto drukčijim«) od mogućnosti u pasivnom smislu (»moći postati drukčijim«). No, ove mogućnosti su međusobno isprepletenje, jer se ne može djelatno moći bez zrelosti vanjskih uslova u određenom vremenu. — Bloh, ibidem, str. 269.
9. Bloh, Ernst: *Experimentum mundi*, str. 66, 84.
10. Bloh, Ernst: *Princip nade*, str. 272, 288, 275.
Blohovo poimanje kategorije mogućnosti također je predmet određenih kritika. Npr. Mihailo Đurić, temeljno analizirajući Blohov odnos prema Aristotelu, konstatiše da je Bloh ponovio sve teškoće Aristotelovog misaonog pokušaja, tj. da je prednost dao Aristotelovoj »metafizičkoj nad njegovom logičkom odredbom mogućnosti«, što, u krajnjoj liniji, njegovu filozofiju čini neuteženom.
Đurić, M.: *Teškoće kategorije mogućnosti*, u časopisu *Filozofska istraživanja*, br. 2/1980, i u Đurić, M.: *Povodom »Hajdegerovskih pouka« filozofiji nade*, u časopisu *Theoria*, br. 1—2/1983.
Mihailo Marković, pak, smatra da ni kod Bloha nema prave otvorenosti, jer ideja potpunog ostvarenja konačne utopijske mogućnosti je sužavanje polja mogućnosti, a ne njeni širenje; izvan horizonta našeg vremena »ne možemo videti buduće probleme i ne možemo projektovati nikakve ideale«.
Marković, M.: *Mogućnost kao osnovna ideja u filozofiji Ernsta Bloha*, u časopisu *Filozofska istraživanja*, br. 2/1987.
11. Bloh, Ernst: *Tübingenski uvod u filozofiju*, Beograd, 1973, str. 16.
12. Bloh, Ernst: *Filozofija traje koliko i njeni problemi*, u časopisu *Marksizam u svetu*, br. 6/1977, str. 333.
Bloh, Ernst: *Povijesno posredovanje i novum u Hegela*, u časopisu *Praxis*, br. 5-6/1970, str. 718.
Bloh, Ernst: *Tübingenski uvod u filozofiju*, str. 170—171.
13. Bloh, Ernst: *Tübingenski uvod u filozofiju*, str. 172—176.
Bloh, također, razlikuje umjetničku i religijsku istinu. Umetjetnička istina izražava nešto posebno, u kojem se artikulira ono bitno što se nalazi u oblikovanju. Religijska istina nalaže na dimenziju budućnosti i, kao takva, sadrži mnogo više utopijskog u sebi, jer joj je istina postojećeg svijeta, kao svijeta zla, propast tog svijeta. — Bloh, ibidem, str. 179, 185.
14. Bloh, Ernst: *Temeljna filozofska pitanja*, str. 66—67.
15. Bloh, ibidem, str. 69—71.
16. Bloh, Ernst: *Princip nade*, str. 312—313.
17. Bloh, ibidem, str. 313.
Bloh, Ernst: *Universitet, marksizma, filozofija*, u časopisu *Rukovet*, br. 1—2/1983, str. 41.
18. Bloh, Ernst: *Oproštaj od utopije?*, Beograd, 1986, str. 97—98.
19. Bloh, ibidem, str. 87—95.
Bloh, Ernst: *Princip nade*, str. 279.